

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

COĞRAFYA DERGİSİ

Sayı 18, Sayfa 39-56, İstanbul, 2009

Basılı Nüsha ISSN No: 1302-7212

Elektronik Nüsha ISSN No: 1305-2128

BOMONTİ SANAYİ BÖLGESİ'NDE MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER

The Changes In Bomonti Industrial Zone

Hüsniye DOLDUR

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

hdoldur@istanbul.edu.tr

Alındığı tarih: 15.10.2009; Kabul tarihi: 31.05.2010

Özet

İstanbul'un en eski sanayi bölgelerinden biri olan Bomonti, bu şehirdeki kendiliğinden gelişen ve kabul ettiren sanayi bölgelerinin bir örneğidir. Bölge başlangıçta şehrin kenarında yer alırken, zaman içinde şehrin büyüüp gelişmesiyle sıkışıp kalmış ve bir şehir içi sanayi bölgesine dönüşmüştür. Şehir tarafından kuşatılmanın olumlu (merkezi iş alanlarına yakınlık, ticari ilişkilerin yoğunluğu, işçi temini, ulaşım ve alt yapı kolaylıkları gibi) ve olumsuz (binaların yetersizliği, yoğun trafik ve park yeri sorunu gibi) yönlerini birlikte yaşayan bölge, şehirle uyumlu içyapı değişikliklerini gerçekleştirerek varlığını sürdürmektedir. Bomonti Sanayi Bölgesi zaman içinde gösterdiği değişiklikler ve kazandığı yeni özellikleriyle (sanayi türlerindeki değişiklikler, ulaşım kolaylıkları, büro-depo şeklinde kullanımlar ve tesislere ait fabrika satış mağazalarının varlığı gibi) şehir içi sanayi bölgesi karakterini daha da güçlendirmiştir.

Anahtar Sözcükler: İstanbul, Bomonti, sanayi, şehir içi sanayi bölgesi.

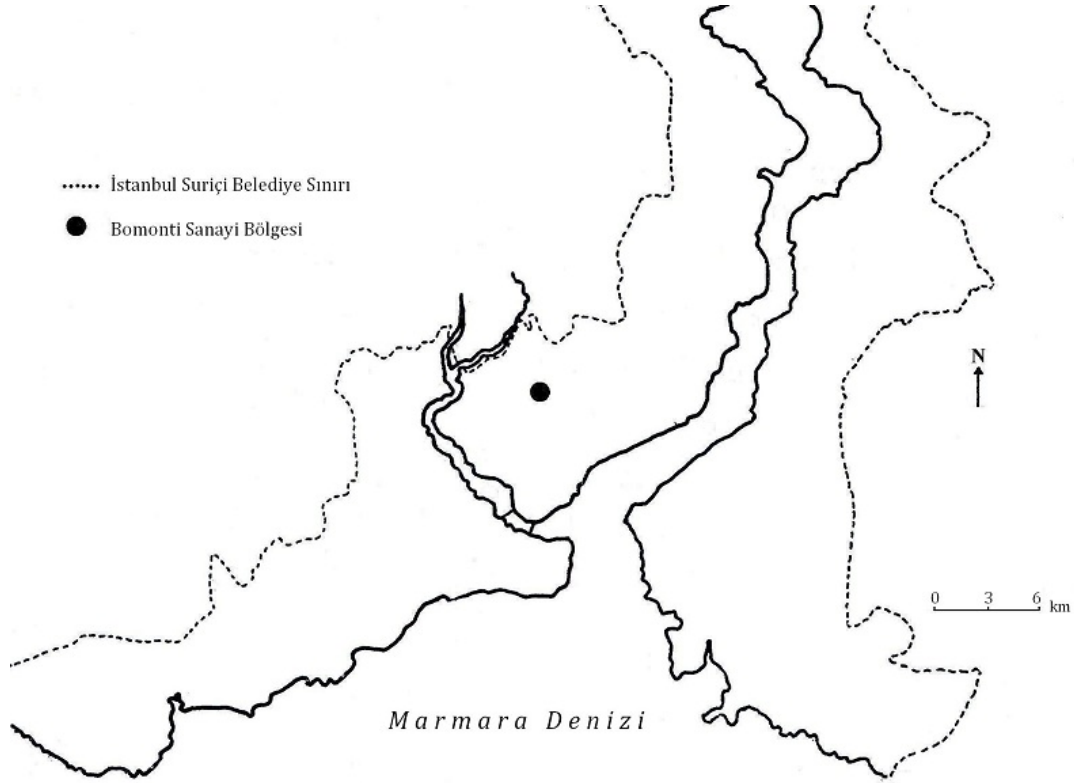
Abstract

Bomonti, one of the oldest industrial areas in Istanbul, is an example of the industrial zones of the city which developed and recognized spontaneously. While the area was at the outskirts of the city, it was devoured by the ever-growing and -expanding city, turning into an urban industrial zone. Subject to advantages (proximity to the central business areas, intensive business relations, supply of employee, transportation and infrastructure facilities, etc.) and disadvantages (lack of buildings, heavy traffic and car park problem, etc.) of being surrounded by the city alike, the area survives by performing necessary internal structural modifications for adaptation to the city. Bomonti Industrial Zone, with changes it underwent and new characteristics it gained (change of industrial types, transportation facilities, usage formats as office-warehouse and existence of outlets pertaining to the plants), it has reinforced its urban industrial zone characteristics further.

Key Words: Istanbul, Bomonti, Industry, Urban Industrial Zone.

GİRİŞ

Şişli İlçesi sınırları içinde yer alan Bomonti Sanayi Bölgesi İstanbul'un en eski sanayi bölgelerinden birisidir. Bölge, doğusunda Sıracevizler Caddesi ve Feriköy Fırın Sokak, batısı, güneyi ve kuzeyinde ise doğal bir sınır oluşturan Cevizler Deresi Vadisi ile çevrilidir. Sanayi faaliyetleri ise Silahşör Caddesi ile bu caddenin Feriköy Fırın Sokağı ve Sıracevizler Caddesinin birleşim yerleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

Şekil 1: Bomonti Sanayi Bölgesi'nin lokasyonu.

Bomonti Sanayi Bölgesi başlangıçta şehir kenarında kurulmuş fakat daha sonra şehir içinde kalmış, İstanbul'un kendi kendine gelişen ve kendi kendini kabul ettiren sanayi bölgelerinin bir örneğidir (Tümertekin, 1967A:40). Gerçekten de, kapladığı 21.6 ha alanıyla Bomonti Sanayi Bölgesi "şehir kenarı sanayi bölgesi" olarak bir gelişme süreci içine girmiş, ancak zamanla bu karakterini kaybederek günümüzde şehir içinde sıkışık kalmış görünümüyle bir "şehir içi sanayi bölgesi" halini almıştır. Bununla birlikte, bu sanayi bölgesinin üzerinde yer aldığı alanın tamamen sanayi tesisleriyle kaplı yoğun bir sanayi alanı olduğunu düşünmemek gerekir. Tersine, burası hafif sanayi kollarının yer aldığı şehrsel bir görünüm taşımaktadır: Dıştan birbirine bitişik apartman görünüşlü çok katlı bir bina yapısına sahip olan Bomonti Sanayi Bölgesi'nin doğu kenarında (Sıracevizler Caddesi'nde) konutlar ve sanayi tesisleri neredeyse birbirine bitişik durumdadır; batıda ve güneyde ise konutlar (eski gecekonduların yıkılarak yerine yapılan çok katlı apartman tarzı konutlar) bu sanayi bölgesini çepeçevre kuşatmıştır.

BOMONTİ SANAYİ BÖLGESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE İLK GELİŞME DEVRELERİ

Sanayi faaliyetleri her zaman şehir içinde ya da yakınında bulunmayı tercih etmişlerdir. Başlangıçtan itibaren sanayi faaliyetleri şehirle birlikteliğini sürdürmüş, önceleri şehrin içinde daha sonra sanayi bölgeleri oluşturacak şekilde şehirden çıkmaya ama yine ona yakın yer almaya başlamışlardır (Tümertekin ve Özgüç, 2007:455).

Türkiye'deki şehirlerin çoğunda özellikle büyük şehirlerde sanayi faaliyetlerinin düzenli dağılmadığı, belli alanlarda plansız bir şekilde kendiliğinden geliştikleri, plansız büyümenin de çeşitli sorunlar (gecekonduları teşvik etmek, çevre kirliliği yaratmak, ulaşımı karmaşıktırmak, tarım ve rekreasyon alanlarını ortadan kaldırmak gibi) yarattığı görülmüştür (Özgüç, 1987:69).

Bu gelişmelerin yaşandığı, sanayinin kendiliğinden ve plansız başlayarak çoğaldığı İstanbul'da sanayi faaliyetlerinin bölgeler oluşturacak şekilde ortaya çıkmasında eskiden beri etkili olan en önemli faktör ulaşım olmuştur. Haliç Sanayi Bölgesi'nde deniz yolu kolaylığı, Topkapı-Bostancı-İzmit arasında karayolu ve demiryolu ilişkisi, Karaköy, Galata ve Eminönü'nde deniz ve demiryolu ilişkisi önemli bir etki yaratmıştır. Ancak İstanbul'un diğer sanayi bölgelerinden farklı olarak Bomonti'nin oluşmasında ulaşım neredeyse hiç rol oynamamış, onun yerine şehre yakınlık, boş arazi ve ucuz işgücü gibi faktörler etkili olmuştur. Bunlardan "ucuz işgücü" bölgeye sanayi faaliyetlerini çeken faktörler arasında en önemlisi olmuştur (Tümertekin, 1967A:14 ve Tümertekin, 1972: 32).

Bomonti'de ilk tesis 1892 yılında kurulan ve bölgeye adını veren Bomonti Bira Fabrikası'dır.¹ Daha sonraki yıllarda hiç bir planlama yapılmadan tesislerin sayısı artmaya başlamış ve zaman içinde Bomonti bir "sanayi bölgesi" halini almıştır. Buradaki sanayi faaliyetleriyle ilgilenen sanayi faaliyetlerinin iyice gelişmesinden sonra, 1952 yılında başlamıştır. Karşı çıkışlara rağmen sanayi faaliyetlerinin artış ve yayılışı devam etmiş ve Bomonti 1965 yılında İstanbul Belediye Meclisi'nin aldığı kararlarla resmen sanayi bölgesi ilan edilmiştir (Tümertekin, 1967A:42).

Tümertekin'in çalışmasını yayınladığı 1967 yılına kadar olan dönemde Bomonti'nin bir sanayi bölgesi olma sürecini iki devrede incelemek mümkündür:

- 1) 1955 Yılına Kadar Olan Devre;
- 2) 1955 Yılından 1967'ye Kadar Olan Devre

Bölgenin bu iki dönemi "İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti" adlı çalışmadan özetlenerek alınmıştır.

1) 1955 Yılına Kadar Olan Devre

Sanayi tesislerinin kuruluş tarihlerinin 1892 yılına kadar uzandığı Bomonti'de bu tarihten itibaren teker teker ve hiç bir plana uyulmadan sanayi tesislerinin yayılmaya başladığı dönem bu dönemdir.

İlk sanayi tesislerini Bomonti'ye çeken faktörler arasında en güçlü olanı, o devrede şehrin hemen yakınında boş ve ucuz arazinin mevcudiyetidir. Yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan sanayi tesisleri hafif sanayi üretimi yapan tesisler olduklarından, bu tesisler kuruluş yeri seçiminde bölgenin iyi olmayan ulaşım koşullarını gözetmemişlerdi. Diğer taraftan ilk kurulan sanayi tesislerinin içki, gıda (çikolata), dokuma ve giyim eşyası gibi,

¹ İsviçreli Bomonti kardeşler tarafından Feriköy'de kurulan bira fabrikası, 1902 yılında işletmelerini İstanbul Tekel Bira Fabrikası, eski adıyla Bomonti Bira Fabrikasının bulunduğu yere nakletmişlerdi. 1912'de Bomonti ve rakipleri olan Nektar Şirketleri birleşerek Bomonti-Nektar Birleşik Bira Fabrikaları şirketini kurdular. Bomonti Bira Fabrikası ana binasına zaman içinde eklenen yeni ünitelerle fabrika 40 dönümlük bir arazi üzerinde yayılmıştır. Bu ünitelerden biri olan Bomonti Bira Bahçesi 1930'lu yıllarda İstanbulluların hizmetine açılmış ve 1950'li yıllara kadar bu faaliyetini sürdürmüştür. Fabrika 1940 yılında Tekel'e devredilmiş, 1993 yılından sonra üretim durdurulmuş ve binaları depo olarak kullanılmaya başlanmıştır. Halen bir rekreasyon ünitesi olarak kullanılmak üzere restorasyon çalışmaları sürdürülmektedir.

özellikle şehrin yoğun nüfuslu ve hayat şartları daha yüksek kısımlarını ilgilendiren sanayi türleri olması da bölgeyi tercih sebepleri arasında yer almıştır.

Gerçekten de, örneğin buradaki ilk sanayi tesisi olan ve bugün bölgeye adını vermiş bulunan Bomonti Bira Fabrikası'nın 1892 yılında burada kurulmasında da rol oynayan ucuz arazinin, bol ve ucuz işçinin varlığı yanında, ülkemizde biranın ilk müşterileri olan ecnebi ve batı zevklerine sahip kitlenin Şişli ve Beyoğlu'nda yaşamakta olmalarının da büyük rolü olmuştur.

Bol, ucuz arazi ve pazar faktörlerinin yanı sıra, bölgenin bir diğer üstünlüğü de ucuz ve bol işçi temininin mümkün olacağı Feriköy ve Kasımpaşa gibi daha yoksul halkın yaşamakta olduğu semtlere yakın oluşuydu. Bomonti Sanayi Bölgesi'nde sanayi faaliyetlerinin kurulmasında rol oynayan çok özel bir faktör de, özellikle ilk devredeki tesislerin kurucularının çoğunlukla Musevi, Rum ve Ermeni azınlıklarına mensup vatandaşlar olmaları ve bunların da ikametgâhlarına yakın olan bu "yer"i seçmeleriydi.

Daha önce de belirtildiği gibi, 1955 öncesinin kuşkusuz en önemli tesisi 1892 yılında faaliyete geçen Bomonti Bira Fabrikası'dır.² Bu fabrikadan sonraki ikinci tesis (Mısırlı Trikotaj) ancak 1923'te faaliyete geçebilmiştir. Bu tesisi 1926'da Yenen Şark Çikolata, Yeni Türk Mensucat Fabrikası, Nestlé Çikolata Fabrikası izlemiştir. 1930 ile 1955 yılları arasında 30 tesisin daha faaliyete geçtiği görülmüşse de, bu başlangıç aşamasında bölgede sanayi tesislerinin kuruluşu çok ağır cereyan etmiştir ve bu durum 1955'e kadarki devrenin bir özelliği olmuştur. Yine, 1955 öncesi devrede faaliyete geçen tesislerin genellikle bölgenin güney kesiminde ve birbirlerinden çok aralıklı yer aldıkları görülmüştür.

2) 1955 Yılından 1967'ye Kadar Olan Devre

1955'ten sonraki, Tümertekin'in çalışmasını tamamladığı döneme kadar olan devrede Bomonti Sanayi Bölgesi'nde sanayi faaliyetleri üzerine etki eden koşullarda ve genel olarak çevrede önemli değişiklikler olmuştur. Her şeyden önce bölgenin şehrin kenarında veya dışında bol ve ucuz arsalarla sahip olma özelliği, geniş çapta kaybolmuştur. Arazi azalıp pahalılaştığı gibi, şehir dışı veya şehir kenarı vasfı da hiç kalmamıştır.

1955'ten sonra kurulan sanayi tesislerinin de ağır hammadde kullanmayan ve yine ağır hammadde imal etmeyen hafif sanayi karakterindeki tesisler olmaları nedeniyle yetersiz ulaşım olanakları önemli bir sorun olamamıştır.

Bu dönemde sanayi tesisleri, bölgenin daha ucuz fakat arazinin daha eğimli olduğu kesimlerini kuruluş yeri olarak tercih etmişlerdir. Sanayi tesisleri için bölgede kuruluş şartlarını etkileyen ve Bomonti Sanayi Bölgesi'nin 1955'ten sonraki devrede gösterdiği değişim ortamında önemli bir özellik çok katlı binaların çoğalması ve kiralık fabrika katlarının ortaya çıkmış olmasıdır.

Bomonti Sanayi Bölgesi'nde az çok korunmakta olunan "şehir kenarı lokasyon" karakteri ve üstünlüklerine, 1955 yılından sonraki devrede gücünü devamlı arttırmakta olan "şehir içi lokasyon" üstünlüklerinin de ilave edilmiş olduğu görülür.

Yine 1955 sonrası Bomonti Sanayi Bölgesi'nin gelişme devresinde dikkati çeken diğer bir özellik de sanayi faaliyetlerinin "çeşitlenmesi"dir. Bölge sanayisindeki çeşitlilik elektrik makineleri, mobilya ve mefruşat, makine, kauçuk, taş, toprak, çini ve optik aletler sanayisine ait tesislerin de yer almaya başlamalarıyla artmıştır.

Bomonti'nin bu dönemde kazandığı bir diğer özellik de, 1955'ten önceki ilk devrelerdeki durumdan farklı olarak, bölgenin hemen güney ve batısında geniş gecekonduların oluşmasıdır. Kuşkusuz 1955'ten sonraki değişim ve gelişimde Bomonti'nin resmen sanayi bölgeleri arasına alınması başrolü oynamıştır.

² Faaliyetine son verinceye kadar Tekel Bomonti Bira Fabrikası'nın düzenli olarak Cevizli Deresi'ne aktığı atık suların yararlanılarak, apartmanların ortasında, yamaçlarda tarım da yapılmıştır. Sebze yetiştirmek yanında, az sayıda inek ve çok sayıda kümes hayvanı da beslenmekteydi (Özgüç, 1998:29-30). Bira Fabrikası'nın faaliyetine son vererek bu su akışını kesmesi ve çevrenin daha fazla yapılaşarak zaten az miktarda kalmış olan boş alanları ortadan kaldırması buradaki şehir tarımını da olumsuz etkilemiştir. Bununla birlikte, dere kenarında gecekonduların tipik evlerin küçük bahçelerinde bu tür bir kullanım zayıf şekilde de olsa sürdürülmektedir (Şekil 3).

Diğer yandan, bölgenin ilk geliştiği devrelerde şehir dışında, daha sonraları şehrin gerek planlı gerek plansız şekillerde gelişen konut alanları arasında kalması, ulaşım imkanlarından yoksun oluşu gibi nedenler Bomonti'nin fonksiyon açısından son derece homojen bir görünüm kazanmasını sağlamıştır (Tümertekin, 1967A:44-52).

BOMONTİ SANAYİ BÖLGESİ'NDE DAHA YAKIN ZAMANLI DEĞİŞİMLER

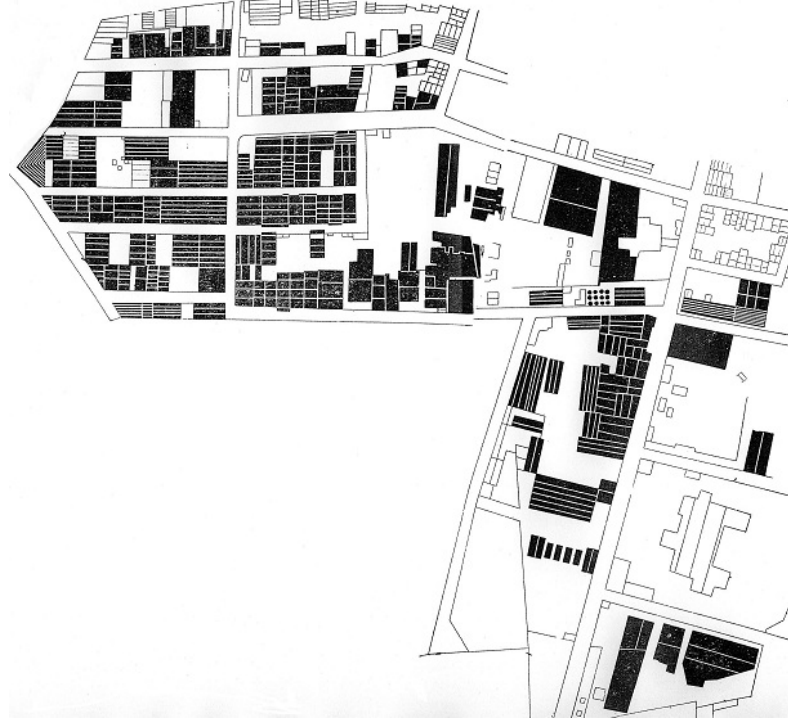
Tümertekin'in 1967'de yayınlanan çalışmasının ardından 1993 yılında yeniden yapılan arazi çalışmalarında Bomonti Sanayi Bölgesi'nde birçok değişiklik meydana geldiği belirlenmiştir (Doldur, 1993). Buna göre, ulaşım olanaklarının arttığı, bölgenin doğusundan tamamen konutlarla çevrildiği, hatta batısında (Duçi Sokak'ta) gecekondularla tesislerin karşılıklı yer aldıkları görülmüştür. Yine boş arazilerin hemen hemen yok olduğu, batı ve güneyini çevreleyen ve hâlâ doğal bir sınır oluşturan Cevizler Deresi Vadisi'nin ve nihayet Beyoğlu, Şişli ve Mecidiyeköy gibi merkezi iş alanları (Tümertekin, 1967B:25) tarafından çevrili olmasının bölgenin homojen yapısının korunmasına ve tam bir "şehir içi sanayi bölgesi" olmasını sağlamaya yardımcı olduğu da anlaşılmıştır (Doldur, 1993:88).

1967'den 1993'e kadar ve 1993'den sonra da günümüze kadar Bomonti'de meydana gelen değişiklikleri üç grupta ele almak mümkündür:

- A) Bölgede yer alan binaların iç kullanımlarında meydana gelen değişiklikler;
- B) Bölgedeki sanayi türlerinde meydana gelen değişiklikler;
- C) Bölgenin çevresinde meydana gelen değişiklikler

A) Bölgede Yer Alan Binaların İç Kullanımlarında Meydana Gelen Değişiklikler

Bomonti Sanayi Bölgesi'nde, 1967 yılında yapılan çalışmada 119 sanayi tesisinin faaliyette olduğu tespit edilmişti; 1993 yılında bu sayının 174'e ulaştığı görülmüştür. Geçen zaman içinde bölgenin alan olarak sadece batıda çok az gelişme/yayıma gösterdiği dikkate alınır, tesis sayısındaki bu artışta yeni inşa edilen binalarda faaliyete geçen az sayıdaki tesisten çok bölgedeki binaların iç yapılarında meydana gelen kullanım değişikliklerinin dikkati çektiği söylenebilir. Bu kullanım değişikliklerinden biri, 1955 yılından sonra resmen sanayi bölgesi oluşuyla başlayıp 1967 yılına kadar bölgede hızla yaygınlaşan ve günümüze değin varlığını devam ettiren "kiralık fabrika katları" şeklindeki kullanımdır. Kiralık fabrika katları zaman içinde küçük tesislerin işgaline uğrayarak bölgedeki tesis sayısını arttırmıştır. Bu durum geçmişte olduğu gibi bugün de Bomonti'nin en önemli özelliğini oluşturmaktadır.

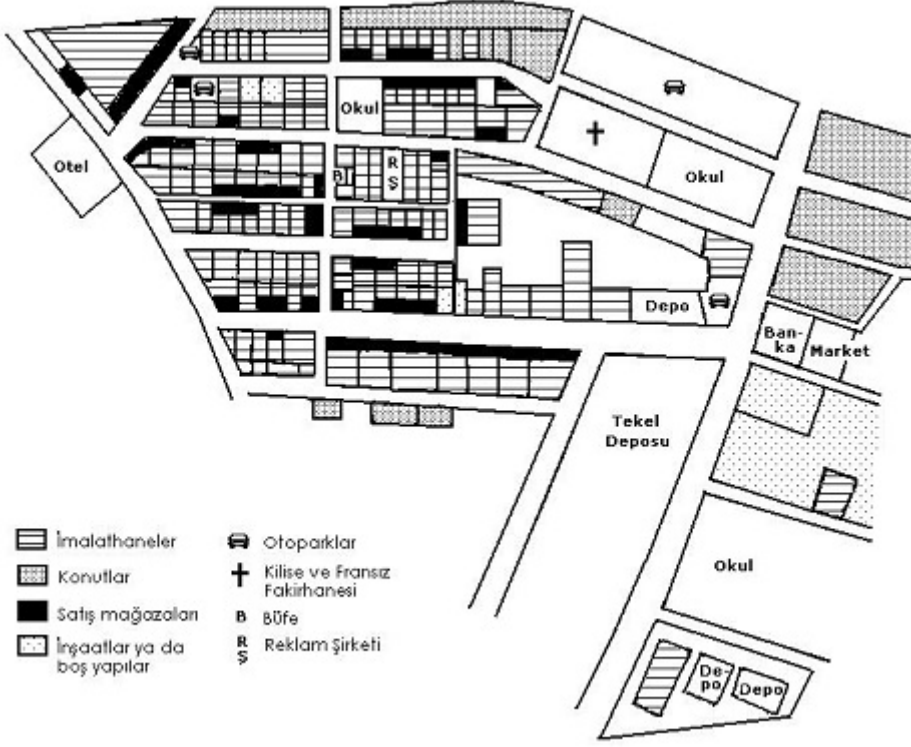

Şekil:4 1967’de Bomonti’deki binaların tamamı (siyah taramalar) sanayi tesisleri tarafından kullanılıyordu (Tümertekin, 1967A’dan alınmıştır).

Bölgede yer alan kiralık fabrika katları, kuruluş aşamasındaki sanayi tesislerine, özellikle gelişmelerinin ilk devrelerinde, kiralık fabrika yeri, ulaşım, pazara yakınlık, kolay işçi temini, sanayi faaliyetleri arasındaki bazı ilişkilerin yoğunluğu, elektrik, su ve belediye hizmetleri gibi hazır altyapı kolaylıklarını sunmaktadırlar. Bu durum geçmişte olduğu gibi bugün de (özellikle yeni kurulan küçük sanayi tesisleri için) hâlâ bir çekicilik oluşturmaktadır. Bu özelliğiyle de Bomonti eskiden olduğu gibi günümüzde, de Tümertekin’in (1967A:71) çok yerinde benzetmesiyle küçük sanayi tesisleri için “fidanlık” görevini yerine getirmekte ve üstelik daha uzun yıllar bu özelliğini koruyacak gibi görünmektedir.

Bomonti’de 1967 yılı ve günümüzde yer alan bina kullanışlarını gösteren haritalar incelendiğinde, 1967’de binaların tamamının sanayi tesisleri tarafından kullanıldığı, günümüzde ise sanayi tesisleri yanında başka çeşitli kullanışların da yaygınlaştığı görülmektedir (Şekil:4 ve Şekil:5).

Binaların kullanımında meydana gelen en önemli değişikliklerden biri “depo” şeklindeki kullanımdır. 1967 yılında yapılan çalışmada bu tür bir kullanım hiç görülmezken, 1993 yılında binaların genellikle bodrum ve giriş katlarının depoya ayrılması şeklinde dikkati çekmiştir. Geçen zaman içinde depo şeklinde kullanımlar daha da artmış ve binaların birkaç katını kapsar hale gelmiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri İyiniyet Sokak’ta yer alan eskiden üretim yapılan Kom Fabrikası’dır. Bina bugün depo ve yönetim birimlerinin yer aldığı bir kullanıma sahiptir. Aynı şekilde, uzun yıllar burada faaliyette bulunan DEVA İlaç Şirketi’nin Levent’e taşınmasıyla Silahşör Caddesi’nin güneyinde yer alan binasında üretim tamamen durmuş, bina şirketin hem deposu hem de pazarlama bölümünün yer aldığı bir kullanıma dönüştürülmüştür.

Şekil:5 Bomonti'de binaların günümüzdeki kullanımları.

Depo şeklindeki kullanımlara diğer bir örnek Yeni yol Sokak'ta eskiden dokuma tesisi şimdi Anadolu Ateşi Dans Topluluğu'nun ekipman deposu ve dans stüdyosu olarak kullanılan binadır (Şekil:6).

Şekil 6: Yeni yol Sokak'ta Anadolu Ateşi Dans Topluluğu tarafından depo olarak kullanılan bina.

Zaman içindeki bir başka değişiklik "büro" şeklinde kullanımdır. Bu tür kullanıma en iyi örneği eski Kom Fabrikası oluşturur. Uzun yıllar Bomonti'de faaliyet gösterdikten sonra, büyüme ihtiyacına cevap verememe gibi nedenlerle bölgeden zorunlu olarak ayrılan Kom

fabrikası Yeni Bosna'ya taşınmıştır. Buradaki eski binası ise Kom'un beyni görevini üstlenerek yönetim ve pazarlama birimlerinin yer aldığı bürolardan oluşan yeni bir işleve kavuşturulmuştur (Şekil:7).

Şekil:7 Güvenç Sokak'ta yer alan Kom binası.

Bölgedeki bina kullanımlarında görülen değişikliklerden bir başkası ise özellikle giyim eşyası üreten tesislerin giriş katlarını “fabrika satış mağazası” olarak kullanmalarındır. Bölgedeki tesislerin büyük çoğunluğunu oluşturan tekstil, ayakkabı, çanta ve aksesuar üreten tesisler faaliyet gösterdikleri binaların giriş katlarında fabrika satış mağazalarına sahiptirler. 1967'de bölge içinde ticaret faaliyetleri olmamasına karşın, 1993'de birkaç tane fabrika satış mağazasının (Kom, Adidas, Royal Çikolata gibi) faaliyette olduğu tespit edilmişti (Tümertekin, 1967A:70 ve Doldur, 1993:89). Geçen süre içerisinde bölge genelinde bu mağazaların (Kom, Yargıcı, Mithat, Dagi, Ten gibi) sayılarında önemli artışlar meydana gelmiştir.

Bomonti'nin genel görünümünü değiştiren fabrika satış mağazaları sıradan fabrika satış mağazası özellikleri göstermezler. Üretilen malların sergilendiği geniş vitrinlere sahiptirler ve iç dizaynları, herhangi bir alışveriş merkezindeki mağazalar gibidir (Şekil:8). Mağazaların sayılarının artması, bölgenin eskiden sahip olduğu soğuk ve renksiz “sanayi bölgesi” havasını yumuşatmış ve buraya bir alışveriş merkezi görünümü kazandırmıştır.

Şekil: 8 Mithat ve Ten Konfeksiyon'lara ait fabrika satış mağazaları.

Bomonti'de daha önce sanayi tesisleri tarafından kullanılan bazı binalar ise bugün farklı amaçlarla kullanılmaktadırlar: Bunlardan biri Fırın Sokağın Huzur Sokağa açıldığı köşedeki

binadır. Eskiden gıda üretimi yapılan bina (Kent Şeker ve Çiklet Fabrikası) 2001 yılından itibaren Neslin Değişen Sesi İlköğretim Okulu olarak kullanılmaktadır (Şekil:9).

Şekil:9 Eski Kent ve Şekerleme Fabrikası; günümüzde “Neslin Değişen Sesi İlköğretim Okulu” olarak kullanılmaktadır

Yine daha önce Lala Şahin Sokak'ta Royal Çikolata Fabrikası olarak kullanılan bina şimdi Royal İş Merkezi olarak (alt katında market (Uğur Center) ve pastane, üst katlarında depo ve çeşitli şirketlerin büroları olarak) kullanılmaktadır (Şekil:10).

Şekil:10 Royal İş Merkezi

Farklı kullanıma sahip olan binalardan bir de Feriköy Fırın Sokak'ta eskiden dokuma sanayi tesisi bugün reklam şirketi olarak kullanılan binadır (Şekil:11).

Şekil:11 Reklam Şirketi

Fonksiyon değiştiren sanayi tesislerinden bir diğeri Bomonti'deki ilk fabrika ve Türkiye'deki ilk bira üretim tesisi olan Tekel (Bomonti) Bira Fabrikası'na ait binalarda meydana gelen değişimdir. Kurulduğu tarihten itibaren içinde uzun yıllar üretim yapılan fabrika binaları, 2000'li yılların başlarından itibaren Tekel'in İstanbul deposu olarak kullanılmıştır. 2006 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarihi Bomonti Bira Fabrikası'nın işletme hakkını özel sektöre devretmiştir. Binanın tarihi özellikleri korunarak konaklama (beş yıldızlı otel-rezidans), 3.500 kişilik bir kongre ve alışveriş merkezinden oluşan bir kültür merkezi kompleksi oluşturulması için başlatılan çalışmalar hâlâ sürmektedir (Gülten, 2006; Özcan, 2008).

Şekil:12 Bölgeye adını veren Tekel (Bomonti) Bira Fabrikası.

Tekel Bira Fabrikası'nın karşısında yer alan ve eskiden boş olan arazide ise Mimar Sinan Üniversitesi'ne ait kampus inşaatı büyük ölçüde tamamlanmıştır ve kısa süre sonra faaliyete geçmesi beklenmektedir (Şekil:13). Kampusun Bomonti'ye canlılık getireceği ve semtin fonksiyonel yapısında önemli değişiklikler yaratacağına kuşku yoktur.

Şekil:13 Mimmar Sinan Üniversitesi'ne ait kampus.

B) Bölgedeki Sanayi Türlerinde Meydana Gelen Değişiklikler

Bomonti Sanayi Bölgesinde önemli değişikliklerden biri de sanayi türlerinde yaşanmıştır. Bölgede yatay ve dikey gelişmenin durmasına rağmen, sanayi faaliyetlerinin çeşitlenmesinde ve sanayi tesislerinin sayılarının artmasında kiralık fabrika katlarında üretim yapan küçük sanayi tesislerinin yoğunluğu etkili olmaktadır. Burada yer alan sanayi tesislerinin tamamı geçmişte olduğu gibi bugün de hafif sanayi üretimi yapan tesislerdir.

1967'de bölgede on iki ana grup ve diğerleriyle toplam on üç sanayi kolu faaliyet göstermekte ve çeşitliliği bunlar meydana getirmekteydi. Bu sanayi kolları kimyasal maddeler, dokuma, giyim eşyası, madeni eşya, gıda, elektrik malzemeleri, mobilya-mefruşat, kauçuk, matbaacılık-neşriyat, taş-toprak-çini, içki ve makineydi (Tümertekin,1967A:63). Hemen hemen aynı sanayi kollarının bugün de varlıklarını sürdürdükleri ve çeşitlilik yarattıkları görülmektedir. Ancak zaman içinde çeşitliliği yaratan tesislerin sayısında artış ve azalışlar olmuştur.

Bomonti'de 1967'de hakim durumdaki kimyasal maddeler sanayi kolu, 1993 yılında bölgenin ikinci önemli sanayi kolu olmuştur. Günümüzde ise bu sanayi koluna ait tesisler bölgeyi büyük ölçüde terk etmişlerdir. Bölgede kimyasal madde üreten tesislerin sayıları yanında tesis yapılarında da geçmişle günümüz arasında önemli farklar vardır. Eskiden bölgede yer alan kimyasal madde üreten tesislerin büyük çoğunluğu fabrikalardan oluşuyordu: 1967'de toplam 119 tesisin 40'ında kimyasal madde üretilmekteydi (Tümertekin,1967A:63). 1993 yılında ise 174 tesisten ancak 26'sında kimyasal madde üretiliyordu ve bunlar (bir kaç ilaç fabrikası dışında) fabrikalarda değil de daha çok binaların bir katında plastik veya kauçuk işleyen ve az işçi çalıştıran küçük tesislerden oluşuyordu (Doldur, 1993:62). 1993'den sonraki dönemde faaliyet gösterdikleri binaların yetersizliği nedeniyle, bazıları (Tekor Plastik, Melkaform Kauçuk ve Senatör Kalemler gibi) taşınmışlardır. Günümüzde ise bölgede ilaç ve tıbbi malzeme üreten 5, kimyasal üretim yapan 1 ve plastik üretimi yapan 1 tesis faaliyetlerini sürdürmektedir.

Yine 1967'de bölgenin ikinci ve üçüncü önemli sanayi kollarını, dokuma (20 tesis) ve giyim eşyası sanayi (14 tesis) kolları oluşturmaktaydı (Tümertekin, 1967A:64). Bunlardan "giyim eşyası sanayi" kolu geçen süre içinde önemli gelişmeler kaydetmiştir. 1993'de giyim eşyası sanayisine ait tesis sayısının (68 tesis) daha önce bölgede yer almayan çanta ve ayakkabı imal edenlerle (15 tesis) 98'e ulaştığı görülmüştür (Doldur, 1993:53,59). Günümüzde ise giyim eşyası sanayisi bölgenin hemen hemen her tarafına yayılan tesisleriyle hakim sanayi kolu durumundadır.

Bu sanayi kolunda üretim yapan tesislerin büyüklüklerinde de geçmişle günümüz arasında farklılıklar olduğu görülmektedir: 1967'de bölgede faaliyette bulunan tesislerin büyük çoğunluğu faaliyet gösterdikleri binaların tamamını (5-6 kat) kullanıyorlardı. Oysa 1993'de mevcut tesislerin büyük çoğunluğu tek katta faaliyet gösteren ve tekstil üretimi yapan konfeksiyon atölyelerinden oluşmaya başlamıştı (Doldur, 1993:54).

Geçen süre içinde yaşanan krizlerin de etkisiyle konfeksiyon atölyelerinin sayılarında önemli azalmalar olmuştur. Bununla birlikte, halen faaliyetlerini sürdüren tekstil firmalarının çoğu faaliyet gösterdikleri 5-6 katlı binaların tamamında üretim yapmaktadırlar (Yargıcı, Mithat, Dagi gibi). Bu sanayi kolunda faaliyet gösteren sanayi tesislerinin çok büyük bölümü kadın-erkek günlük giysi, iç giyim ve dış giyim gibi tekstil ürünleri üreten tesislerdir. Tekstil dışında bölgede giyim eşyası yapımıyla uğraşan tesisler arasında triko, ayakkabı, çanta ve aksesuar (eşarp, kemer) üreten tesislerin sayılarının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Giyim eşyası sanayisine ait tesisler bölgenin hemen her tarafına yayılmış durumdadırlar; alt katlarında yer alan fabrika satış mağazaları sayesinde bölgeye çok sayıda tüketici çekmektedirler. Eskiden çalışma saatleri içinde neredeyse sessiz olan bölge, şimdi bu mağazaların varlığı sayesinde bir alışveriş merkezi görüntüsü kazanmıştır.

Bomonti'de eskiden beri varlığını sürdüren sanayi kollarından biri de "dokuma sanayisi"dir: 1967'de 20 ve 1993'de 15 tesisle temsil edilen dokuma sanayisine ait tesislerin sayılarında zaman içinde önemli azalmalar olmuştur ve halen bu sanayi koluna ait sadece 2 tesis faaliyetini sürdürmektedir.

Bölgedeki sanayi faaliyetlerinin çeşitlenmesine katkıda bulunan bir diğer sanayi kolu "matbaacılık"tır. Yine 1967'de yapılan çalışmada sadece 2 tesisle temsil edilen matbaacılığa ait tesis sayısında sanayi faaliyetleri arasındaki ilişkilerinin yoğunluğu nedeniyle zaman içinde artış olmuş ve 1993'de tesis sayısı 13'e yükselmiştir (Tümertekin, 1967A:63 ve Doldur, 1993:72). 1993'den sonraki dönemde ise faaliyet gösteren matbaa tesislerinin sayılarında azalma olmuştur ve halen 4 adet matbaa tesisi faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu tesisler genellikle sanayi kuruluşları için karton kutu, etiket, broşür, katalog ve ambalaj malzemesi imal etmektedirler.

1967'de yapılan çalışmada bölgede "gıda ve içki üretimi" yapan 10 tesis vardı ve bunların çoğu fabrikalarda üretim yapan tesislerden oluşmaktaydı. Bölgenin en önemli tesisi, kapladığı alan, sermaye, üretim miktarı ve çalıştırdığı işçi sayısı (750 işçi) ile Tekel (Bomonti) Bira Fabrikası idi. 1940 yılında devlet tarafından satın alınan tesis, bu tarihten itibaren Tekel Bira Fabrikası adını almıştı. Gıda üretimi yapan diğer tesisler çoğunlukla bisküvi, dondurma, çikolata ve şekerleme (Nestlé, Royal, Lider, Lion-Melba, Emperyal, Eskimo, Hay Layf ve Kent fabrikaları) üreten tesislerden oluşuyordu. Bu tesisler dışında bölgede az sayıda makarna ve sirke imalathaneleri de yer alıyordu (Tümertekin, 1967A:66,68). 1993 yılına gelindiğinde ise gıda ve içki üretimi yapan 9 sanayi tesisinin faaliyette olduğu görülüyordu. Bunlardan Tekel (Bomonti) Bira Fabrikası bölgenin en büyük tesisi (40 dönüm arazi ve 400 işçi ile) olarak varlığını sürdürüyordu (Doldur, 1993:67,68). Bugün bu tesislerden sadece 2 tanesi faaliyettedir: bunlardan birisi peynir üretimi yaparken diğeri pasta üretimi yapmaktadır.

Gıda üretirken çeşitli nedenlerle Bomonti'den ayrılan tesislerden Kent Şeker ve Çiklet Fabrikası Gebze'ye, Nestlé Çikolata Fabrikası Karacabey'e taşınmıştır. Yine Çikolata üreten Royal, Emperial ve Demet Gıda şirketleri de buradan ayrılmışlardır. 1993 yılında içki üretimi yapan 2 tesisten Bomonti'nin ilk sanayi tesisi olan Tekel Bira Fabrikası'nda, daha önce belirtildiği gibi, 1990'ların sonunda üretim tamamen durmuştur. Bina 2000'lerin başından itibaren Tekel'in İstanbul Başmüdürlüğü'ne ait deposu olarak kullanılmıştır. Şimdi eski fabrika binaları kültür kompleksi olarak kullanılmak üzere restore edilmektedir. Şarap üretimi yapan bir diğer tesis de 1993'de bölgeden ayrılmış bulunuyordu.

Bomonti'de faaliyet gösteren bir diğer sanayi kolu "madeni eşya, elektrik malzemeleri, optik ve makine" üreten sanayidir. 1967'de bu sanayi koluna ait 16 adet tesis faaliyetteydi ve bunların 10'u madeni eşya imal ederken, 6'sı elektrik malzemeleri üretmekte idi. Madeni eşya üretenler boru, kilit, jilet ve tel üretirken, elektrik malzemesi üretenler radyo, pikap vb. aletler ile elektrik malzemesi üretmekteydiler (Tümertekin, 1967A:67). 1993 yılında ise bu sanayi kollarına ait 18 tesis faaliyetteydi: bunların 9 tanesi madeni eşya, 7 tanesi elektrik malzemesi, 1 tanesi gözlük çerçevesi ve 1 tanesi de makine ürettiyordu (Doldur, 1993:75). Ancak bu tesislerden günümüze sadece aydınlatma malzemeleri üreten 2 ve madeni eşya üreten 1 tesis kalmış, diğerleri bölgeden ayrılmışlardır. Bölgeden taşınan tesislerin en önemlilerinden biri de 6 katlı binada elektrik malzemeleri üreten Duçi Sokak'taki Rowenta idi.

Bomonti'de yer alan sanayi kollarından bir başkası da "mobilya sanayisi"dir. 1967'deki sayıları 4 olan bu tesisler daha çok yakında yer alan Levent, Şişli, Osmanbey, Maçka ve Beyoğlu gibi genellikle varlıklı kesime hitap etmek için burayı kuruluş yeri olarak seçmişlerdi (Tümertekin, 1967A:68). 1993 yılında ise mobilya üretimi yapan (büro mobilyaları, banyo mobilyaları ve aksesuarları, koltuk takımları ve mutfak içi dekorasyonu) tesislerin sayısı 6'ya çıkmıştı (Doldur, 1993:79). Günümüzde ise bu tesislerden sadece bir tanesi (büro mobilyası üreten) faaliyetini sürdürmektedir.

Bunların dışında Bomonti'de diğer sanayi kollarında az sayıda tesis faaliyet göstermektedir: ev tekstili üreten 1 ve kartonpiyer üreten 1 tesis.

C) Bölgenin Çevresinde Meydana Gelen Değişiklikler

Bomonti sanayi bölgesi, şehir tarafından tamamen kuşatıldığından artık yatay ve dikey gelişimini tamamlamıştır. Alansal olarak büyümesi mümkün değildir. Ancak çevresinde önemli değişiklikler söz konusudur. Örneğin bölgenin batı ve güneyini doğal bir sınır olarak çevreleyen Cevizler Deresi Vadisi yamacında yer alan eski gecekondular bölgesinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1967'de Cevizler Deresi yamaçları gecekondular tarafından işgal edilmişken (Tümertekin, 1967A:32), geçen süre içinde yamaçlarda yer alan gecekondular büyük bir değişim geçirerek çok katlı apartman tarzı konutlara dönüşmüşlerdir (Şekil:14 ve 15).

Başta da belirtildiği gibi, Bomonti'de yer alan tesislerin başlangıçtan itibaren dikkat çeken en önemli özellikleri, ağır hammadde kullanmayan ve ağır madde imal etmeyen hafif sanayi tesisleri olmalarıdır. Bu durum da burada yer alan tesislerin başlangıçta ulaşım kolaylıklarını pek fazla önemsememelerine neden olmuştur. Gerçekten de ilk tesisler için ucuz ve bol arazi, pazara yakınlık ve civarda yaşayan gecekondulardan ucuz ve bol işçi temini gibi etkenler kuruluş yeri üzerinde etkili olmuş fakat burada henüz gelişmemiş olan ulaşım koşulları göz ardı edilmişti. Yeterli olmayan karayolu vasıtasıyla bölgenin ulaşımı uzun yıllar içinde ancak güçlüklerle sağlanabildi (Tümertekin, 1967A:57) ve bu durum 1973 yılında Boğaziçi Köprüsü'nün hizmete girmesine kadar devam etti. Köprüyle bağlantılı çevre yolunun (E-5 Karayolu) Şişli İlçesi'ni doğu-batı yönünde kat etmesiyle, Şişli'nin, dolayısıyla Bomonti Sanayi Bölgesi'nin ulaşım problemi önemli ölçüde giderilmiş oluyordu (Şişli Belediyesi, 1987:21).

Şekil:14 1967'de bölgenin güneyinde yer alan gecekonduların görünümü (Tümertekin, 1967A'den alınmıştır).

Şekil:15 Bölgenin güneyinde yer alan eski gecekondu bölgesinin şimdiki durumu.

Bomonti Sanayi Bölgesi'nin doğu kesiminde önemli bir değişiklik olmamıştır; eskiden olduğu gibi günümüzde de modern konutlar doğu kesiminden kuşatmayı sürdürmektedirler. Ancak, çevrede yaşanan önemli değişimlerden biri bölgenin kuzeyinde yer alan (Esen Sokak karşısı) ve eskiden boş olan alanda 5 yıldızlı Cevahir Otel'in inşa edilmiş olmasıdır (Şekil:16).

Şekil:16 Bomonti'nin hemen kenarında, Esen Sokak karşısında yer alan Cevahir Otel ve ön planda sanayi tesisleri.

Böylece 1970'lerin başından itibaren sanayi tesisleri için Bomonti ilk kez ulaşım açısından da cazip hale geldi (Doldur, 1993:86). Bölgenin ulaşım olanakları bölge yakınında

yapım çalışmaları süren ve bir kısmı tamamlanan İstanbul'un ilk karayolu tünelleri (Dolmabahçe-Dolapdere ve Piyalepaşa-Kağıthane tünel yolları ile bağlantılı Dolmabahçe-Bomonti tüneli) sayesinde daha da artacaktır. Bu tüneller ve çevre bağlantı yollarının ulaşım açılmasıyla bölge, Sütlüce'den TEM Otoyolu'na ve Atatürk Havalimanı'na kısa süre içinde bağlanma olanağına kavuşacak ve trafikte de rahatlama yaşanacaktır (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2008).

Bomonti'nin yaşadığı önemli sorunlardan biri geçmişte olduğu gibi bugün de otopark sorunudur. Bu sorun giderek artarak güncelliğini korumaktadır. Dar ve yetersiz sokaklarda yoğun tesislerin yer aldığı bölgeye giriş-çıkış ve yükleme-boşaltma yapan, işçi getirip götürün araçlar için park yeri hemen hemen yok gibidir. Özel otolarıyla işyerlerine gelen tesis sahipleri için de park yeri sorunu eskiden olduğu gibi bugün de sürmektedir. Her ne kadar 2000'lerin başlarından itibaren bölgenin çeşitli yerlerinde otoparklar oluşturulmuşsa da (bir tanesi 7 katlı) sorun hâlâ ortadan kalkmamıştır (Şekil:17).

Bölge içinde sokakların çok dar olması (tesislerin yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda) trafik açısından da büyük sorunlar yaratmaktadır. Bu daracık sokaklara hammaddenin getirilişi ve mamul maddenin taşınması sırasında, yükleme-boşaltma için büyük kamyonların bölgeye giriş-çıkışı bölge içi ulaşımı zorlaştırmakta, hatta bazı günlerde (özellikle üretilen malların sevk edildiği Cuma günleri) kamyonların yarattığı yoğun trafik bölgede ulaşımı durma noktasına getirmektedir. Aynı şekilde, işçi taşıyan servis araçlarının bölgeye giriş-çıkışları da sabah ve akşam trafiğinde yoğunluk yaşanmasına yol açmaktadır.

Şekil:17 Silahşör Caddesi'nin Birahane Sokağına açılan köşesinde yer alan katlı otopark.

Bölgenin çevresinde yaşanan önemli değişikliklerden biri de lüks konut (residence) yapımıdır. Lüks konut inşaatlarının bölgenin güney sınırını oluşturan Cevizler Deresi vadisine inen yamaçlarda yoğunlaştıkları görülmektedir (Şekil:18). Lüks konut yapımcılarını bölgeye çeken en önemli unsurlar şehir merkezine yakınlık ve ulaşım (bölgenin güney ve batısını tamamen çevreleyen tünel yollarının varlığı ile) kolaylıklarıdır.

Şekil:18 Bölgenin güney yamacında yer alan lüks konut inşaatları.

SONUÇ ve GELECEK

Başlangıçta bir şehir kenarı sanayi bölgesi olarak gelişen Bomonti, günümüzde artık şehir tarafından kuşatılmıştır ve şehrin isteklerine uygun iç yapı değişikliğini gerçekleştirerek tam bir şehir içi sanayi bölgesi olarak varlığını sürdürmektedir. Zaman içinde gösterdiği değişiklikler ve kazandığı yeni özellikler (ulaşım kolaylıkları, büro ve depo şeklinde kullanımlar ve bölge içinde yer alan tesislere ait fabrika satış mağazalarının varlığı) şehir içi sanayi bölgesi karakterini daha da güçlendirmiştir.

Başlangıçta önemli olmayan ulaşım kolaylıkları 1973'ten sonra hizmete açılan Boğaziçi Köprüsü yolunun (E-5 karayolu) Şişli sınırları içinden geçmesiyle sanayi tesislerini de bölgeye daha çok çekmiştir ve Dolmabahçe-Dolapdere ve Piyalepaşa-Kağıthane tünelleriyle bağlantılı Dolmabahçe-Bomonti tünelleri erişimi daha da kolaylaştıracaktır.

Geçmişte olduğu gibi bugün de Bomonti'de yer alan sanayi tesislerinin tamamı hafif sanayiye yönelik üretim yapan tesislerden oluşan yapısının daha uzun yıllar değişmeyeceği görülmektedir. Hakim sektör olan giyim eşyası sanayisinin yakın gelecekte bölgenin tamamına yayılacağı da anlaşılmaktadır. Bu yayılıştaki bölgenin İstanbul'un belli başlı merkezi iş alanları arasında yer alan Osmanbey, Taksim ve Mecidiyeköy gibi merkezlere yakınlığı ve karşılıklı yoğun ilişkileri etkili olacaktır.

Diğer yandan, yakın gelecekte bölgede üretim giderek azalacak, buna karşılık depolama, büro şeklinde kullanım ve perakende satış yapacak mağazaların sayılarında önemli artışlar olacaktır. Böylece zaman içinde sanayi faaliyetleri azalırken, ticaret faaliyetleri daha yoğunlaşacaktır.

Tamamlanan Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi kampusunun kullanımına başlanması ve öğrencilerin Bomonti içinde oluşacak varlığının İstanbul'un bu kesimini ne şekilde etkileyeceği, fonksiyonları üzerinde ne tür değiştirici bir etki yapacağını tahmin etmek güçtür. Ancak, Bomonti'nin alışveriş bakımından çok canlı olan Şişli İlçesi içinde yer alması, öğrencilerin çeşitli taleplerini çevreden karşılayacağı ve Bomonti üzerinde fonksiyon değiştirici etkisinin büyük ölçüde olmayacağı tahminini yapabiliriz. Buna karşılık, öğrenci varlığının buradaki ticaret faaliyetlerini canlandırıcı bir etkisi muhakkak ki olacaktır.

Bu arada bugün için bölgenin güneyinde yoğunlaşan lüks konut projelerinin bölgeye etkisini kestirmek güçtür. Ancak lüks konutları kullanacak kitlenin Bomonti'deki faaliyetlerle (sanayi, ticaret vb.) doğrudan ilgili olmayacakları dolayısıyla karşılıklı bir etkileşimin olmayacağı beklenebilir. Bununla birlikte lüks konut projelerinin bölgenin çevresinde yaygınlaşmayı sürdüreceği güney yamaçlar dolduğunda bu kez batı yamaçları zorlayabileceğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA:

DOLDUR, H., 1993, Bomonti Sanayi Bölgesi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

GÜLTEN, G., 2006, “Bomonti aynı Bomonti ama fiyatı 1.5 ayda 5’e katlandı”, (<http://www.arkitera.com/h12109-bomonti-ayni-bomonti-ama-fiyati-15-ayda-5-e-katlandi.html>, 11.10.2006).

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ , 2008, “Büyükşehir Ferhat gibi dağları delerek ulaşımı çözüyor”, (<http://www.ibb.gov.tr/tr-TR/Pages/Haber.aspx?NewsID=1589428.04.2008>).

ÖZCAN, M., 2008, “Bomonti yeniden doğuyor”, (<http://www.gazeteparc.com/h31223-bomonti-yeniden-doguyor.html04.07.2008>).

ÖZGÜÇ, N., 1987, “Türkiye’de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi, Sayı 2, s.35-70, 1986-1987.

ÖZGÜÇ, N., 1998, Kadınların Coğrafyası, Çantay Kitabevi, İstanbul

ŞİŞLİ BELEDİYESİ, 1987, Şişli Rehberi, İstanbul.

TÜMERTEKİN, E., 1967A, İstanbul’da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti, İstanbul Üniversitesi, Yayın No:1282, İstanbul.

TÜMERTEKİN, E., 1967B, “İstanbul Merkezi İş Sahaları” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi, No: 16, İstanbul.

TÜMERTEKİN, E., 1972, İstanbul Sanayiinde Kuruluş Yeri, İstanbul Üniversitesi, Yayın No: 1808, İstanbul.

TÜMERTEKİN, E. ve N.ÖZGÜÇ., 2007, Ekonomik Coğrafya Küreselleşme ve Kalkınma, Çantay Kitabevi, İstanbul.